

Sluttrapport registrering krigsminner Arendal Kommune 2016 og 2017

Innledning:

Arendal og omegn krigshistoriske forening (heretter AKHF) har fra juni 2016 gjennomført registreringer av fysiske krigsminner i deler av Arendal Kommune. Registreringen er gjennomført på oppdrag for Kulturetaten i Arendal, og har vært gjort med utgangspunkt i kopier av gamle tyske og allierte etterretningskart, etterretningsrapporter og beskrivelser fra både tysk, norsk og alliert side samt ved bruk av digitale kart og etter tips fra publikum. Totalt har AKHF besøkt og GPS-tagget ??? objekter. Disse er for de gamle kommunene Flosta Kalvøysund-området), Tromøy, Øyestad, deler av Arendal sentrum og Hisøy.

Selve registreringen har vært gjennomført som en fysisk gjennomgang av hvert objekt, hvor vitale data som størrelse (lengde/bredde), GPS-punkt og bilder er registrert. Dette er deretter lagt inn i databasen Kulturminnesøk og er dermed søkbart for både kommunale og statlige organer samt det allmenne publikum.

Registreringene – fokusområder og tilstand:

For Arendal – som for mange andre kommuner i Norge – er de fysiske krigsminnene ofte plassert på privat eiendom. Dette medfører ganske ulik bruk og varierende grad av vedlikehold. I mange tilfeller – der hvor det ofte bare er snakk om enkeltstillinger og løpegraver – så er krigsminnene ofte brukt som dumpingplasser for hageavfall og annet søppel og skrot. Eller så er de helt gjenfylt eller gjengrodd. Det er liten eller ingen interesse fra de fleste privatpersoner til å ta vare på/bevare minnene; ofte er de mer til irritasjon enn til noen praktisk nytte. Unntak finnes dog; og Tromøy og Sandviga på Hisøy er blant to slike unntak.

I tillegg har registreringen bestått i å ta bilder av å GPS-merke krigsminnestøtter og krigsgraver.

Anleggene:

Flosta – Kalvøysund festning:

Flostaøen Kystbatteri ble påbegynt i 1941 og var bemannet i to omganger. Det ble nedlagt en periode, og så ble det gjenopplivet etter den allierte landgangen i Normandie 6. juni 1944. Likt Sandvigen Kystbatteri var også batteriet på Flosta bemannet med 10.5 cm kanoner, men her var alle kanonstillinger åpne. Batteriet på Flosta er mindre i utstrekning enn Sandvigen, men veldig godt bevart og står ikke tilbake for Sandvigen når det gjelder konstruksjoner av løpegraver, dekningsrom og andre bygninger og befestninger. Anlegget er i god stand den dag i dag, men preges av at det er flere private aktører som benytter anlegget til ulike ideelle formål; speidere og pistolklubb kan særskilt nevnes.

Også på Flosta har det vært lyskastere, kanoner i forskjellige kalibre, og godt utbygde nærforsvarsstillinger mot både sjø og landområdene rundt anlegget. Nærforsvarsstillingene rundt anlegget på landsiden er i all hovedsak borte i dag, og det samme gjelder flere bygninger som har stått i nærheten av inngangsporten. Men det er fortsatt spor av mange av bygningene som har stått her gjennom at grunnmurene fortsatt kan sees.

Etter krigen ble anlegget overtatt av det norske forsvaret, som holdt det operativt i en periode. Anlegget ble nedlagt på 1950 tallet. I dag er det et populært friluft- og turområde.

Tromøy – Hove/Skilsø/Torjusholmen/Bjelland/Gjerstad:

Tromøy bar gjennom hele krigen preg av stor militær aktivitet, og både Wehrmacht Heer, Kriegsmarine og Luftwaffe var alle representert på øya med sine soldater. Hove-området bar preg av luftforsvarsskolen som var her i tillegg til radarer, mens Torjusholmen og Skilsø var bemannet av regulære styrker fra hær og marine. Nedenfor kommer vi inn på litt mer detaljer rundt de enkelte områder.

Hove:

Med «Hove» omtales her området som strekker seg fra Sandum bro (begge sider), Hoveodden, Spornes opp til Tromøy Kirke og Bjelland. Dette er et ganske stort område og hadde under krigen en meget stor kontingent av tyske soldater stasjonert – både fra Luftwaffe og Kriegsmarine. Det som er synlig i dag er primært alle de ca. 20 trebygningene og 10 ammunisjonsbunkerne som fortsatt ses inne i Hove leir. Men det er mye mer her enn dette! Om man beveger seg litt utenfor leiren finner man dusinvis av rester etter kanonstillinger, skytebane, flystripe og luftforsvarsstillinger. Her er også stillinger for lyskastere, nærforsvarsstillinger i form av løpegraver og dekningsrom, radarstilling med mer. Alt i alt et ganske unikt område i krigshistorisk sammenheng i Arendal Kommune.

Det er flere minneverdige – og etter vår mening potensielt bevaringsverdige – objekter innenfor området; da tenker vi særlig på radarsokkelen som ligger mot sjøen rett sør for Hove Camping, som er tvillingradaren til den på Bjelland – en FuMo 214 Würzburg-Riese-radar. Og så kommer vi ikke unna den store bunkersen på Sandum som er en R618 – Etterretnings- og kommandobunker for høyere (stabs)offiserer. Denne bunkersen er så spesiell at den kanskje er den eneste av sitt slag i Norge – det går ubekreftede rykter om at det finnes en til på Vestlandet, men den er i så fall ikke identifisert enda. Det er naturlig å se bunkeren på Sandum i sammenheng med den litt mindre kommunikasjonsbunkeren i Stølsviga på Hisøy.

Som med alle de større tyske anleggene rundt på norskekysten er det også på Hove mulig å se hvordan byggingen av befestningene har utviklet seg med krigens gang i Europa. De tidligste bygningene og anleggene er bygget med jordvoller og stokketak, før anleggene blir forsterket med armert betong etter 1943-1944 – særlig etter landgangen i Normandie i juni 1944. Ytterst mot Hoveodden, inn mot Hovekilen og mot rullesteinene på Spornes finner vi restene av de tidligste anlagte kanonstillinger og nærforsvar, mens de nyere anleggene ligger nærmere Sandum og Bjelland. Antallet punkter AKHF har registrert for Hove-området alene er langt over 200 – bare antallet eksisterende brakker og ammunisjonsbunkere som fortsatt står er over 30 stk. Det er et betydelig antall rester av grunnmurer rundt på området som viser at dette har vært et viktig sted med betydelig militært nærvær gjennom hele okkupasjonen. Dette vises for eksempel gjennom at det ved Luftwaffes luftvernartilleriskole i desember 1942 hadde en fast bemanning på 725 soldater i tillegg til 200 soldater under utdanning. To år senere var luftvernaskolen nedlagt og aktiviteten betraktelig redusert, men det var fortsatt et betydelig antall soldater på Hove som bemannet radarer og generelt invasjonforsvar helt frem til kapitulasjonen 8. mai 1945 – mye av dette er de løpegraver og maskingeværstillinger som fortsatt kan observeres på området i dag.

Skilsø:

På Skilsøpynten er det rester av flere dekningsrom – blant annet ett som er gjenmurt, luftvernstilling og frem til juli 2016 var her også en innebygd 4,7 cm. kanonstilling i en bunkers som når denne

rapporten blir skrevet, er revet til fordel for leilighetskomplekset Skilsø Brygge. AKHF rakk å befare og å dokumentere denne før den ble revet, slik at både bilder, skisse og beskrivelse er i vår besittelse og lagt inn i databasen. Restene her vitner om at det under krigen nok var betraktelig flere bygninger og anlegg anlagt av tyskerne enn det som finnes igjen i dag. Hele Skilsøpynten har antagelig vært militært område og innegjerdet, men med adkomst til ferjeleiet.

Torjusholmen:

Det er flere stillinger på Torjusholmen, og et par dekningsrom. Her finnes løpegraver, maskingeværstillinger og ammunisjonsdepot-rester. Det er i tillegg opparbeidet minst 2 kanonstillinger. Disse kan ses i sammenheng med motsvarende kanonstillinger på andre siden av Galtesund – på Sandviga. Sammen dekket disse kanonstillingene «Indre Galtesund» på samme måte som man gjorde under Napoleonskrigene på tidlig 1800-tallet.

Tilstanden til alle registrerte objekter er ganske grei – de ligger alle på privat grunn i dag og blir til en viss grad vedlikeholdt av grunneierne gjennom regelmessig bruk som adkomst og uteareale.

Bjelland:

Rundt Bjelland-området er det først og fremst de to gjenværende radarsoklene som er av spesiell interesse og verd å trekke frem. Ved gamle Bjelland Skole finnes rester av et påbegynt dekningsrom og en sokkel til en «FuMo 214 Würzburg-Riese-radar» – lik den som er på Hove. Disse ble brukt til å følge innkommende, fiendlige fly. Omtrent 500 meter i luftlinje unna ligger sokkelen til en annen type radar; en Freya-radar med høyde på over 6 meter og bredde på ca. 7 meter. Sammen utgjorde dette grunnstammen i radar-teknologien i Arendals-distriktet. Restene etter selve Freya-radaren ligger fortsatt på stedet og er mulig til en viss grad å restaurere.

Gjerstad/Gjerstadvannet:

Her er det flere MG-stillinger med tilhørende dekningsrom som ligger rett ved veien og over mot selve Gjerstadvannet. I området rundt Gjerstadvannet finnes det fortsatt mye rester av piggråd etter det som utgjorde den ytterste forsvarslinjen for anleggene på Hove, Bjelland og ved Sandumkilen.

Arendal:

I Arendal by er det ikke så mange fysiske krigsminner som er synlige i dag. I de over 70 år som er gått siden okkupasjonen var over i Norge, har Arendal vært gjennom mange transformasjoner og bykjernen er stadig utvidet, slik at synlige minner har blitt fjernet over tid. Det finnes flere dekkleiligheter i sentrum som ble benyttet av motstandsbevegelsen og disse burde ved anledning registreres, men det har ikke vært fokus for dette oppdraget.

Det finnes dog fortsatt minner igjen – de mest synlige ligger i tilknytning til Myrene leir som var anlagt på Strømsbusletta. Her finnes et par originale lemmebrakker bak det gamle Meieriet, flere bunkerser og løpegraver/skytterstillinger i tilknytning til Bjønnes/Biejordene som beskyttelse for leiren og sentrum. Ved jernbanestasjonen finnes også noen enkeltstillinger.

Ganske sent i 2017 kom det oss for øre at det skulle finnes flere stillinger i tilknytning til Furukollen, og vi fikk i juli gjennomført en befaring i skråningen fra Furukollen og ned mot jernbanen. Her finnes en del rester av lange løpegraver, maskingeværstillinger og enkeltmannsstillinger på et høydedrag omtrent halvveis ned i skråningen. Disse var til en viss grad gjenfylt med fyllmasse, søppel og skrot, men fortsatt godt synlige i terrenget. Det er også tydelige rester av en trapp som har gått fra Furukollen og ned til stillingene på nedsiden. Hensikten med stillingene har nok vært å beskytte leiren på Myrene.

Ut over dette finnes enkelte stillinger rundt forbi i gamle Arendal kommune, og her bør også nevnes at det finnes rester etter tysk krigsaktivitet på Batteriet i Arendal sentrum.

Øyestad – Bråstad og Nedenes:

Bråstad er først og fremst knyttet til flystyrten i 1945. Ved Bråstad skole er det satt opp en minnestøtte og inne på den tidligere skolen er det noen få gjenstander knyttet til flyet. I krysset Bråstad mot Omholt finnes det rester av et ammunisjonslager. Dette lageret bestod av flere hytter i treverk, men disse ble revet straks etter krigen. Det eneste gjenstående på området nå er en liten hule/dekningsrom. Utover dette i gamle Øyestad kommune så er det en stilling ved Rykene. Det er ikke synlige spor etter tysk aktivitet i kommunen ut over dette så vidt oss bekjent. Avslutningsvis for Øyestad er det verdt å nevne Arbeidsleiren på Nedenes. Arbeiderne i denne leiren opparbeidet blant annet jordene på vestre Nedenes men det finnes heller ikke noen fysiske spor igjen av leiren.

Hisøy – Sandviga/ Stølviga /Tangen/Vippa:

Sammen med Tromøy var Hisøy en sterkt befestet øy i innseilingen til Arendal. Kystbatteriet på Sandviga skulle sammen med batteriet på Flosta beskytte innseilingene til Arendal. Vi behandler de enkelte områdene på Hisøy i egne avsnitt nedenfor.

Sandviga:

Sandviga er et av de stedene i Arendal med lengst sammenhengende militært nærvær. Allerede i 1709/1710 ble kanoner utplassert her til forsvar av Arendals innseiling, og gjennom skiftende tider har militæret vært til stede på Sandviga helt frem til utviklingen av NATO-anlegget her i 2006.

Men Sandviga har aldri sett så mye militær aktivitet som da Wehrmacht bestemte å anlegge et kystbatteri her i 1941. Med dette fulgte omfattende befestninger i hele området. Det ble anlagt kanonstillinger, lyskasterstillinger, ekspropriert hus og bygninger, og totalt ble det forlagt ca. 150 mann på Sandviga på det meste – ca. 120 på Kystbatteriet og ca. 30 i tilknytning til kanonstillingene på Sandvigen Fyr og Torjusholmen. Totalt ble her anlagt minst 7 kanonstillinger, luftvernskytsstillinger, Sykestue, og mengder av ammunisjonslagre og 30-40 bunkerser med tilhørende løpegraver og skytestillinger for både mitraljøser, flammekastere og geværer. Mange brakker og bygninger med spesialfunksjoner ble også oppført, men dessverre finnes det i dag ikke så vidt oss bekjent en skikkelig opptegning av området som er eldre enn 1954.

Den dag i dag er fortsatt området på Sandvigen fullt av synlige krigsminner – store bunkerser under hus og i kjellere og fjell, løpegraver, synlige patruljestier, mine-markører, dekningsrom og kanonstillinger både i åpent lende og i fjell. Området som i dag benevnes som Sandvigen Festning som er det som NATO og det norske forsvaret har benyttet siden 1945 og frem til 2006, fremstår som et av de bedre bevarte tyske kystbatteriene i Norge i dag. Det norske forsvaret murte igjen mange av bunkersene tidlig på 1950- og 1960 tallet, slik at mange av disse fortsatt er bevart i veldig god stand bak betongsperrene. I tillegg overtok Forsvaret festningen og tok den i bruk slik den mer eller mindre forelå i 1945. Ut over på 1950 og 1960 tallet ble området utvidet med en større radarinstallasjon til overvåking av Skagerrak, kommunikasjon og samband, og ikke minst «NATO-kaia»; et stort kaianlegg og drivstoff-depot inne i fjellet som ble underlagt NORDEP og som hadde funksjon som beredskapsanlegg for den vest-tyske marine gjennom hele den kalde krigen. Kaianlegget og drivstoffdepotet ble i sin tid anlagt for NATO, men det var etter sigende den Vest-tyske regjering som bekostet anleggene – ganske kontroversielt bare 15+ år etter den tyske okkupasjonsmakta kapitulerte på Sandviga!

AKHF anser Sandviga Festning og tilhørende område for å være en viktig del av lokalhistorien i Arendalsområdet og søker å bevare festnings-området mest mulig intakt slik at det kan brukes i historie-læring og som en viktig påminnelse om at vi aldri må ta fred og demokratiet for gitt. Derfor gjennomføres det omvisninger i både Kommando-bunkersen – som er tilnærmet original fra 1945 – og i vestre Kasematt (kanonstilling i fjell) og på hele området for å formidle både den nære og fjerne militære historien til området. Sammen med Arendal kommune håper vi å kunne løfte området til å få en viktig historisk plassering lokalt – og kanskje med tiden nasjonalt – gjennom å formidle nesten 300 års militær historie.

Stølsviga:

Stølsviga var ett av de prioriterte målene for landgangsstyrken i Arendal 9. april 1940. I Stølsviga fantes en telegraf med undersjøisk kommunikasjon til Storbritannia, og det var viktig å sikre seg kontrollen over denne snarest slik at ikke det skulle gå ut meldinger om det tyske overfallet på Norge til de allierte for tidlig. Så allerede kort tid etter at de tyske tropper var landsatt, ble kommunikasjonskabelen i Stølsviga overtatt av Wehrmacht og satt ut av spill.

I en periode etter dette ble området liggende ubenyttet, men i perioden fra 1943 og videre bygget Kriegsmarine opp et anlegg i Stølsviga – den dag i dag kan vi se rester av bygningsmassen i form av en stor kommunikasjonsbunkers, torpedolager, dekning til Bieber-ubåtene som ble sjøsatt her, og diverse nærforsvars-stilinger i form av løpegraver og dekningsrom. Det var soldater fra Tangen leir som beskyttet området, men vi finner at hele området fra Stølsviga og opp til kystbatteriet på Sandviga har stått i forbindelse med hverandre gjennom både markører for kommunikasjonskabler («kabelsteiner»), kabelgater, piggråd og observasjonsposter på de høyeste toppene i mellom de to områdene. Rett på utsiden av friområdet i Stølsviga ligger fortsatt kommunikasjonsbunkersen fra 1944, og den er relativt godt bevart både innvendig og utvendig. Det bør vurderes om den skal spesielt ivaretas for fremtiden dersom det er mulig å få til en avtale med grunneier.

Tangen:

Tangen Leir var en stor leir som huset soldater som var stasjonert i Stølsviga. På slutten av krigen var det her soldatene fra Kriegsmarine som bemannet Bieber-ubåtene i Stølsviga var forlagt. I dag kan vi på Tangen finne få rester av leiren – det mest iøynefallende er at det fortsatt står igjen søylene ved begge inngangene til leiren, i tillegg til et par dekningsrom på grøntarealet bak stranda mot Hølen. Det er også noen bygningsrester igjen i tilknytning til den gamle Reperbanen som lå her, og en utsprengt hule i fjellet under veien opp til Brattåsen.

Litt lenger opp mot Vippra på sida mot Nidelva ligger Maurbommen strategisk på et nes. Her er det bygget maskingeværstillinger, dekningsrom og løpegraver. Tanken her har nok vært et «dobbelte forsvar» - å forsvare både Tangen leir og Vippra bru.

Vippra:

Rundt gamle og nye Vippra bru er det bygget dekningsrom, løpegraver og maskingeværstillinger for å forsvare broa eller hindre at broa blir ødelagt eller benyttet til uønsket trafikk. I tillegg har stillingene her også hatt som formål å dekke adkomst langs Nidelva ned til Tangen leir. Stillingene her kan ses i sammenheng med stillingene ved Maurbommen på Hisøy.

Avslutning:

Arendal har mange krigsminner som er av interesse for allmenheten å ta vare på. De mest spektakulære er i privat eie, som for eksempel kommandobunkersen på Sandum,

kommunikasjonsbunkersen i Stølsviga og de gjenværende restene av den tyske radaren på Bjelland. I tillegg har vi de to nevnte hærkystbatteriene på Flosta og Hisøy som er godt intakte den dag i dag. Vi i AKHF er av den mening at det burde lages en verneplan for disse spesielle anleggene, da de i et større perspektiv burde være av nasjonal interesse å ta vare på.

Det må også anføres at krigsminnene er i varierende tilstand. Noen av objektene er nærmest intakte i forhold til hvordan de må ha sett ut i 1945, mens andre er preget av langt fremskredet forfall. Dog er det største og mest prekære «problemet» at krigsminnene trues av utbygging eller gjengroing. Bare siden AKHF påbegynte dette oppdraget i juni 2016 og frem til i dag har en kanonbunker på Skilsø blitt revet, og et maskingevær-støttepunkt i Stølsviga har med en hårsbredd blitt spart for å ødelegges av arbeidet med ny vann- og kloakkledning til Havsøy. Mange andre krigsminner er overtatt av tett vegetasjon eller blitt benyttet som søppelplasser for hageavfall eller likende. Det er å anbefale å engasjere historielag eller andre interesseforeninger til å trå til med en innsats på kommunale områder lik det som i disse dager gjøres for å rydde vegetasjon på Hove og på Sandvigen Festning.

Gjennom registreringsarbeidet har AKHF fått kjennskap til flere festningsrester og stillinger enn hva som var kjent i utgangspunktet. Dialogen med grunneiere har også vært positiv, og alle vi har møtt på eller banket på døra hos underveis har vært villige til å vise oss hva de «har i hagen» eller «under huset». Det har vært et spennende og engasjerende oppdrag! Vi takker ærbødigst for oppdraget og stiller gjerne opp ved en annen anledning om Arendal Kommune ønsker det.

Hisøy, 8. August 2017

Arendal og omegn krigshistoriske forening

Rune Gjeruldsen

Werner Wernersen

Leder

Nestleder

<http://www.akhf.no>